

Szentesi Renáta

A keletnémet értelmiség és a hatalom 1956-ban

1956-ot döntő évként, a változások, remények és krízisek esztendejeként emlegeti az utókor. E nemzetközi eseményekben bővelkedő, ellentmondásos, a történészek által azóta is intenzíven kutatott időszak az SZKP XX. kongresszusának (1956. február 14-25.) február 25-i zárt ülésén elhangzott, a sztálini éra hibáit, különösen Sztálin diktatórikus vezetési stílusát bíráló hrucsovi beszéddel kezdődött. A személyi kultusz kritikája, továbbá a kongresszuson felvetett témák – így például „a szocializmushoz vezető különféle utak” elmélet megerősítése – számos szatellit-állam lakossága körében reményeket ébresztett: a Szovjetunió által irányított állampártok politikájának változását, reformok bevezetését várták. A desztalinizáció kapcsán kibontakozó lengyel reformmozgalom, majd októberben a magyar forradalom kezdeti sikerei e vágyakat látszottak beteljesíteni, ám november elején a magyarországi felkelés szovjet leverése, majd a részt vevők és szimpatizánsok meghurcolásának kezdete felháborodást és kiábrándultságot okozott világszerte. Mégis, sokakban nosztalgikus emlékek tódulnak fel a hidegháborús korszak e rövid enyhülési időszakára emlékezve. Nemhiába nevezik 1956-ot a nagy érzelmek évének is.

Stefan Wolle, német történész „*képzeltbeli generációs élményként*”¹ emlegeti a kortársak életérzését egy egykori szovjet szatellit-államban, az NDK-ban. Az élmény „*képzeltbeli*”, mivel – Wolle szavaival élve – egy „*kitalált*”, pontosabban szovjet mintára kreált, „*absztrakt ideológiára*” épülő ország lakóiról van szó, akik a magyaroktól és a lengyelektől eltérően nem résztvevői, hanem „*csupán*” szemlélői voltak a világ eseményeinek 1956-ban.² Hans Mayer, német irodalomtörténész „*elszalasztott forradalomról*” ír sajátos stílusú, „*Der Turm von Babel*” („*Bábel tornya*”) című visszaemlékezésében.³ Mayer így jellemzi az 1956-os őszi légkört a magyar események tükrében: „*Budapestben a Petőfi-Kör Nagy Imrével és Lukács Györggyel. A Nagy-kormány. Magyarország kilépési nyilatkozata a Varsói Szerződésből. A szovjet páncélosok. Lukács, kulturális miniszter Nagynál, a jugoszláv követségre menekül. Ígéretekkel odacsalogatják, és Romániába deportálják. Mégsem akasztják föl. Ismét Ulbricht a győztes. [Mayer kiemelése – Sz.R.] A nép nem ment ki az utcákra (...) Mi nem vagyunk magyarok vagy lengyelek. Ezt jól tudta Ulbricht.*”⁴ Ahogy Mayer is megállapítja, az 1956-os év egyik nyertese Walter Ulbricht, a Német Szocialista Egységpárt⁵ (a továbbiakban Egységpárt vagy NSZEP) Központi Bizottságának első titkára volt, akinek a magyar forradalom szolgáltatott ürügyet 1956 során ingataggá vált pozíciójának megszilárdításához, hiszen a „Nagy Testvér” „*hálás volt*” a pártvezérnek, hogy az NDK-t a lakosság – mindenekelőtt az értelmiség –

¹ Stefan Wolle, Die DDR zwischen Tauwetter und Kaltem Krieg. „Mutmassungen“ über das Jahr 1956. In: Entstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953-1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen. Jan Foitzik (Szerk.), Paderborn 2001, 293. o.

² Uo., 302. o.

³ Hans Mayer, Der Turm von Babel. Erinnerung an eine Deutsche Demokratische Republik. Frankfurt am Main 1991, 143. o.

⁴ Uo., 141-142. o.

⁵ A Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) 1946-ban alakult meg.

aktivizálódása ellenére nem érte el a forradalmi hullám. Ennek ellenére Ulbricht már novemberben megkezdte leszámolását az 1956 eseményei kapcsán a pártpolitika kritikusává váló értelmiséggel. A pártvezér bosszúvágya leginkább a kommunista reformértelmiségre és a belső pártellenzék ellen irányult. Többévi börtönbüntetés vagy elbocsátás várt az ellenforradalmi vagy állam- és pártellenes tevékenységgel megvádolt intellektuellekre. Néhány történész felveti azt a problémát, hogy Ulbricht eltúlozta az értelmiség tevékenységének jelentőségét 1956-ban.⁶ Joggal merül fel a kérdés: kikre és miért szabott ki a pártvezetés a magyar íróperekhez hasonló szigorú ítéleteket?

Források, publikációk

Rövid írásomban az NDK-beli értelmiség – elsősorban írók, tudósok, egyetemi tanárok – és a hatalom sajátos viszonyának összefüggéseit elevenítem fel a források és az eddig megjelent publikációk tükrében, valamint az e témában rejlő kutatási lehetőségeket vázolom fel. Terveim között szerepel – az előbb említettek alapján – az NSZEP által megvádolt értelmiségiek sorsának bemutatása a hatalom reakciójának – azaz a kritika és megtorlás – tükrében.⁷

E témakör 1956-os események kontextusában történő vizsgálata viszonylag kevésbé kutatott területnek számít hazánkban.⁸ Az NDK-ban 1989 előtt csak a hatalom által cenzúrázott, az Egységpárt hivatalos álláspontját közvetítő írások jelen(het)tek meg e témában – azaz az „*imperialista titkosszolgálat*” által felbujtott és támogatott „*értelmiségi lázadók*” állam- és pártellenes ténykedéséről szóló tanulmányok. A német egyesítés után fokozatosan hozzáférhetővé váltak az addig zárolt anyagok, megjelenhettek a szemtanúk visszaemlékezései, s lehetőség nyílt – az egyoldalú pártinterpretációk után – a több szempontot is figyelembe vevő újabb eredmények közzétételére.

Milyen források állnak e témát kutatni vágyók rendelkezésére? Dokumentumok hosszú sora tudósít a keletnémet értelmiségről, mindenekelőtt a párt különböző plénumain, többek között az Egységpárt Központi Bizottságának ülésein elhangzott, állam- és pártellenes tettekről szóló

⁶ Christoph Kleßmann, *Opposition und Dissidenz in der Geschichte der DDR*. In: *Politik und Zeitgeschichte*, 1991/5. sz., 57. o.

⁷ Az értelmiség tevékenységét vizsgálva egy-két esetben nehéz elkülöníteni, mely reakció született a hruscsovi beszéd és melyik a magyar forradalom hatására.

⁸ Néhány külföldi történész által írt és magyarra fordított tanulmány tudósít az 1956-os forradalom NDK-ra - azon belül is főleg a pártpolitikára - gyakorolt hatásáról: Hope M. Harrison, *Az 1956-os magyar felkelés és a keletnémet pártpolitika*. In: *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány Évkönyve V. 1996/1997*, Budapest 1997, 165-174. o.; Christian F. Ostermann, *Kelet-Németország és a magyar forradalom*. In: *Uo.*, 175-185. o. Ezek az értelmiség és a hatalom viszonyát érintve az egyetemek és a pártellenzék tevékenységére helyezik a hangsúlyt. Mezei Géza a német kérdés második világháború utáni történetét feldolgozó könyvében a Szovjetunió Németország-politikáját vizsgálva a keletnémet sztálintalanítás kudarcának okaira is kitér. Röviden elemzi a hruscsovi beszéd fogadtatását az Egységpárt és az értelmiség körében, valamint kiemeli pár 56-os reformtervezetet: Mezei Géza, *Németország és a hideg háború*, Budapest 1999, 221-225. o.

interpretációk⁹: ezek közül az NSZEP 33. plénumán (1957. október 16-18.) keletkezett, „*A tudományos életben tapasztalható ellenséges magatartás elemzése*” címet viselő 89 oldalas „szigorúan titkos” iratot érdemes tanulmányozni, mivel részletesen tárgyalja és összegzi a pártvezetés addigi vádpontjait.¹⁰ A korabeli, állampárt által támogatott lapok, mint például a *Neues Deutschland*, az Egységpárt központi lapja vagy az *Einheit* is élen jártak e vádak terjesztésében. Az állambiztonsági szolgálat – közismert nevén Stasi – által összeállított, a keletnémet lakosság, így az értelmiség hangulatáról is tájékoztatást nyújtó ún. Stasi-iratok alapján megtudhatjuk, milyen információk álltak a keletnémet pártvezetés rendelkezésére 1956-ban.¹¹ Forráskiadványok is segítik a kutatómunkát: pártokumentumok, így például Ulbricht 1956-ban elhangzott beszédeinek szövegei is fellelhetők a Hermann Weber által összeállított kötetben.¹² Érdekes forrásokat tartalmaz az Egységpárt művészet-, irodalom- és kultúrpolitikáját felelevenítő dokumentumgyűjtemény.¹³ A vaskos kötet szerkesztője, Elimar Schubbe 1946 és 1970 közötti, a keletnémet kultúra kérdéseit érintő dokumentumokból: a párt különböző plénumainak ülései, a Kultúrszövetség, írókongresszusok és egyéb kulturális rendezvények jegyzőkönyveiből, valamint újságcikkekből válogat. Figyelmet érdemelnek az ellenzékinek számító egykori újságok – például a „*Sinn und Form*”, a „*Sonntag*”, a Kultúrszövetség lapja vagy az „*Eulenspiegel*” nevű satirikus folyóirat – írásai többek között versek és kritikák.

Jelentős forrásértékük van az 56-ban keletkezett, általában reformkommunista szerzők által írt tervezeteknek. A korszak egyik legérdekesebb ellenzéki dokumentuma, Wolfgang Harich, a berlini Humboldt Egyetem filozófiaprofesszora reformkonceptiója („*Plattform für einen besonderen Weg zum Sozialismus*“, „*A szocializmus megvalósításához vezető sajátos út tervezete*“), amely az NSZEP politikáját bírálva átfogó megoldást kínál az NDK bel- és külpolitikai, gazdasági és kulturális életének demokratikus megújítására.¹⁴ A közgazdaságtan területén is születtek kritikák és újító javaslatok: Franz Behrens, gazdaságtörténész egyik írásában: „*Zur ökonomischen Theorie und Politik in der Übergangsperiode*“ („*Az átmeneti időszak gazdasági elméletéhez és politikájához*„) a bürokratikus-centralista állam „mindenhatóságát” kritizálja.¹⁵ A párt kultúrpolitikájának kritikusai is szót kértek 1956-ban: például Hans Mayer „*Zur Gegenwartslage unserer Literatur*“

⁹ Stiftung Archive der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, Zentrales Parteiarchiv (SAMPO-BArch, ZPA)

¹⁰ „*Analyse der Feindtätigkeit innerhalb der wissenschaftlichen und künstlerischen Intelligenz*“. SAMPO-BArch, ZPA, IV 2, 1, 182. Az irat másolata az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (413. fond) is olvasható.

¹¹ Archiv des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, Berlin

¹² Hermann Weber (Szerk.), DDR. Dokumente zur Geschichte der DDR 1945-1985. München, 1986

¹³ Elimar Schubbe (Szerk.), Dokumente zur Kunst-, Literatur- und Kulturpolitik der SED. Stuttgart 1972

¹⁴ A tervezet tudomásom szerint nem jelent meg magyar fordításban. Többek között Harich könyvében olvasható: Wolfgang Harich, Keine Schwierigkeiten mit der Wahrheit. Zur nationalkommunistischen Opposition 1956 in der DDR. Berlin 1993, 111-160. o.

(„Irodalmunk jelenlegi helyzetéről“) c. művében az NDK irodalmi életének stagnálását, az alkotások egyhangúságát nehezményezte, és a párt modern irodalom ellen folytatott kultúrpolitikáját ostorozta.¹⁶ Korhú dokumentumok a magyar forradalom eseményeinek hatására aktivizálódó egyetemi hallgatók kritikáját megörökítő, politikai és főiskolai reformokat sürgető iratok. A diákok követeléseit megfogalmazó jegyzékek egy része az Egységpárt vádiratait tartalmazó iratokon kívül az utóbbi években megjelent forráskiadványokban, például a jénai egyetem hallgatóinak emléket állító kötetben olvasható.¹⁷

Érdekes elmélyedni néhány egykori keletnémet politikus és értelmiségi visszaemlékezésében. A memoárok általában 1989 után jelen(het)tek meg Németországban, ezen kívül az emigráns írók már az egyesítés előtt is kiadhatták munkáikat az NSZK-ban. E művek az idő megszépítő távlatát figyelembe véve, természetesen tartalmazzak öngazoló vagy az igazságot szándékosan vagy tudattalanul eltorzító részleteket. Ugyanakkor olyan – 1956 hagyatékát színesítő – információkkal is gazdagabbá válhatnak olvasásukkor, amelyek segítségével – például dokumentumok hiányában vagy azokat kiegészítve (vagy azokkal ellentétes véleményt képviselve) – közelebb kerülhetünk a korszak megismeréséhez és a művek szerzőinek megértéséhez. Többek között Wolfgang Harich, Hans Mayer, Walter Janka, az *Aufbau* kiadó egykori igazgatója, Günter Kunert író, Gerhard Zwerenz és Erich Loest költők visszaemlékezéseit veszem alapul.¹⁸ A szerzők többsége második világháború utáni emlékeit eleveníti fel, olykor magánéletük, de mindenekelőtt a történelmi események tükrében.

Néhány – a vizsgált témát érintő – publikációt kiemelnék: elsősorban Jan Foitzik és Stefan Wolle művei foglalkoznak a keletnémet desztalinizáció kérdésével.¹⁹ Mindketten részletesen ecsetelik a hruscsovi beszéd NDK-ra gyakorolt hatását, az Egységpárt és Ulbricht ezzel kapcsolatos reakcióját, majd a lakosság által remélt változások elmaradásából következő csalódottságot és általános elégedetlenséget. Wolle kiemeli az egyetemeken tapasztalható nyugtalanságot. Bepillantathatunk a reformértelmiség magatartását bíráló NSZEP-dokumentumokba is. Lothar Kieslich mutatja be a legrészletesebben az SZKP. XX. kongresszusa és a magyar forradalom után keletkezett politikai és gazdasági reformtervezetek, valamint egyéb rendszerbíráló írások

¹⁵ Behrens munkája a *Wirtschaftswissenschaft* nevű folyóirat 1957-es különszámában jelent meg.

¹⁶ Hans Mayer, *Zur deutschen Literatur der Zeit*. Reinbek 1967, 365-373. o.

¹⁷ Antistalinistische Opposition an der Universität Jena und deren Unterdrückung durch SED-Apparat und Staatssicherheit (1956-1958). *Werner Fritsch-Werner Nöckeln* (Szerk.), Erfurt 2000

¹⁸ Harich, i. m.; Mayer, i. m.; Walter Janka, *Schwierigkeiten mit der Wahrheit*. Reinbek 1989.; Gerhard Zwerenz, *Der Widerspruch. Autobiographischer Bericht*. Frankfurt am Main 1974.; Erich Loest, *Der Zorn des Schafes*. Aus meinem Tagewerk. Leipzig, 1991; Günter Kunert, *Erwachsenenspiele. Erinnerungen*. München, 1997

¹⁹ Wolle, i. m., 293-333. o.; Jan Foitzik, *Die parteiinterne Behandlung der Geheimrede Chruschtschows auf dem XX. Parteitag der KpdSU durch die SED, PVAP und KPTsch*. In: *Tauwetter ohne Frühling. Das Jahr 1956 im Spiegel blockinterner Wandlungen und internationaler Krisen*. Inge Kircheisen (Szerk.), Berlin 1995, 60-83. o.; Jan Foitzik, *Ostmitteleuropa zwischen 1953 und 1956. Sozialer Hintergrund und politischer Kontext der Entstalinisierungskrise*. In: *Entstalinisierungskrise in*

megszületésének körülményeit, továbbá ismerteti a szerzők, így többek között Wolfgang Harich, Franz Behrens és Gerhard Zwerenz életrajzi adatait, valamint sorsuk alakulását a hatalom reakciójának kontextusában.²⁰ Rüdiger Beetz tanulmánya szintén betekintést kínál az alábbi mű által is említett reformértelmiségiek 56-os tevékenységébe.²¹ A keletnémet művészek, írók és a hatalom viszonyáról Beate Ihme-Tuchel, Manfred Jäger és Günther Rüter munkáiban olvashatunk.²² Mindhárman az Egységpárt kultúrpolitikai intézkedéseinek fényében tárgyalják a problémát. Több tanulmány, így például Stefan Wolle már említett írása, és Burghard Ciesla, az NDK lakosságának 1953 és 1956 közötti szociológiai helyzetét feltáró elemzése²³ is választ próbál keresni a következő kérdésre: mivel magyarázható az, hogy az Egységpárt politikájával való általános elégedetlenség ellenére nem tört ki 1956-ban felkelés az NDK-ban? Ennek megválaszolásához, valamint az értelmiség és a hatalom viszonyának megértéséhez fontos megvizsgálni az NSZEP és a keletnémet intelligencia sajátos, törekeny alapokon nyugvó kapcsolatának egy-két aspektusát is.

Az NSZEP és a keletnémet értelmiség viszonya 1956 előtt

Nem véletlen, hogy az Egységpárt az értelmiség körében szándékozott példát statuálni: a párt politikai koncepciójában jelentős szerepet szánt az NDK íróinak, művészeinek, tudósainak: Sztálin szavaival élve „*az emberi lélek mérnökeként*“, a párt szócsöveként a szocialista értékek közvetítését várta az értelmiségtől. Ahogy Standeisky Éva megállapítja: ahol a hatalom birtokosai bizonytalannak érezték pozíciójukat, „*a művészekben, írókban véltek legitimációs támaszt találni.*”²⁴ Új, államhű „szocialista értelmiség” létrehozását célozta az NSZEP egyetemi reformja is: például államtitkárságot hoztak létre az oktatásügy felügyeletére, szovjet mintát követő tantervet vezettek be, emelték a hallgatók létszámát – a munkás származású szülők gyerekeinek kedvezve. Az Egységpárt dokumentumai alapján felvázolhatók a párt teoretikusai által javasolt illetve ellenzett irányvonalak a művészet és az irodalom területén, mint például a „szocialista realizmus” szovjet minta alapján történő tartalmi és formai követése vagy a dekadensnek kikiáltott

Ostmitteleuropa 1953-1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen. Jan Foitzik (Szerk.), Paderborn, 2001, 21- 54. o.

²⁰ Lothar Kieslich, Kommunisten gegen Kommunisten. Die Intellektuellenpolitik der SED im Umfeld des XX. Parteitag der KpdSU und des Ungarn-Aufstands. Marburg 2000

²¹ Rüdiger Beetz, Die „Rebellion der Intellektuellen“ in der DDR 1956/58. In: Tauwetter ohne Frühling. Das Jahr 1956 im Spiegel blockinterner Wandlungen und internationaler Krisen. Inge Kircheisen (Szerk.), Berlin 1995, 126-141. o.

²² Manfred Jäger, Kultur und Politik in der DDR 1945-1990. Köln 1995; Beate Ihme-Tuchel, Die SED und die Schriftsteller 1946 bis 1956. In: Politik und Zeitgeschichte, 2000/13. sz., 1-9. o.; Günther Rüter, „Greif zur Feder, Kumpel!“. Schriftsteller, Literatur und Politik in der DDR 1949-1990, Düsseldorf 1991

²³ Burghard Ciesla, Zwischen den Krisen. Die DDR 1953-56. In: Entstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953-1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen. Jan Foitzik (Szerk.), Paderborn 2001, 271-291. o.

polgári irányzatok elutasítása. Az állam elvárásait teljesítő „szellemi munkások“ privilegizált helyzetbe kerültek: többek között lakást, biztos jövedelmet és telefont biztosított számukra a párt.²⁵ A történészek egy része e kiváltságokkal magyarázza azt, hogy a szellemi élet képviselői tartózkodóan viselkedtek a berlini munkásfelkelés (1953. június 17.) alatt és után, sőt, néhányan el is ítélték a történeteket; Kurt Barthel, Sztálin-dicsőhimnuszokat is gyártó költő, közismert nevén KuBa nyilvánosan „szégyenkezett“ emiatt.²⁶ A legújabb kutatások azt hangsúlyozzák, hogy az értelmiség lojalitásának mítoszát elsősorban a pártvezetés terjesztette.²⁷ A Sztálin halálát (1953. március 5.) követő időszakban, a szovjet vezetés által az ún. „új szakasz“ reformpolitikáját az NDK-ban is szorgalmazó törekvések nyomán²⁸ és a reformok hiányát kifogásolva 1953. nyarától emelkedett az NSZEP kultúrpolitikáját bírálók száma is: például a Kultúrszövetség júliusi rendkívüli ülésén indítványt dolgoztak ki a kultúra szabadságáért.²⁹ A források azt is bizonyítják, hogy az Egységpárt és Ulbricht politikája már a pártértelmiség körében is megosztottságot eredményezett: 1952/53 fordulójától például Ulbricht-ellenes csoport formálódott Rudolf Herrnstadt, a *Neues Deutschland* főszerkesztője és Wilhelm Zaisser, állambiztonsági miniszter körül. Herrnstadt tervezetet dolgozott ki, amelyben javaslatot tett a pártvezetés megújítására, továbbá terveket szőtt a diktatórikus vezetési stílusa miatt bírált pártvezér megbuktatására is.³⁰ A források szerint Ulbricht ingatag pozícióját éppen a berlini munkásfelkelés, pontosabban az ezzel összefüggően megváltozott szovjet Németország-politika mentette meg.³¹ A megkönnyebült első titkár hamarosan a Herrnstadt-frakció ellen fordult.³² Ezzel szemben 1953. június végén Otto Grotewohl miniszterelnök és Ulbricht nyilvánosan is köszönetüket fejezték ki az értelmiségnek a munkásfelkelés alatt tanúsított lojális magatartásáért.³³ A pártvezetés e krízis után igyekezett elkerülni az értelmiséggel való konfrontációt, ám 1956-ban, különösen a hruscsovi személyi kultuszt elítélő beszéd következtében előtörték a felszín alatt megbúvó konfliktusok, az NSZEP politikájával elégedetlenek kritikái: a pártvezetés centralista törekvéseinek elutasítása, a pártfunkcionáriusok inkompetenciájának bírálata, a kultúra és a

²⁴ Ständeisky Èva, *Az írók és a hatalom. 1956-1963.* Budapest 1996, 11. o.

²⁵ Stephan Bock, *Literatur, Gesellschaft, Nation. Materielle und ideelle Rahmenbedingungen der frühen DDR-Literatur (1949-1956).* Stuttgart 1980, 54-55. o.

²⁶ Ihme-Tuchel, i. m., 7. o.

²⁷ Andreas Malycha, *Der 17. Juni 1953: Bilanz und Perspektiven der Forschung.* In: „Am Rande des Bankrotts...“. Intellektuelle und Pädagogik in Gesellschaftskrisen der Jahre 1953, 1956 und 1968 in der DDR, Ungarn und der CSSR. Sonja Häder (Szerk.), Hohengehren, 2004, 13. o.

²⁸ Az „új szakasz“ politikájáról ld: Satelliten nach Stalins Tod. Der „Neue Kurs“. 17. Juni 1953 in der DDR. *Ungarische Revolution 1956.* Hegedüs András-Manfred Wilke (Szerk.), Berlin 2000,

²⁹ Schubbe, i. m., 289-291. o.

³⁰ Herrnstadt tevékenységéről lsd.: Kieslich, i. m., 12-27. o.

³¹ A felkelés bebizonyította a szovjet vezetés számára, hogy az általa támogatott össznémet egyesítési politika előnyei nem állnak arányban annak hátrányos következményeivel. Így az NDK megerősítése és Ulbricht mellett döntött. (Mezei, i. m., 202. o.)

³² Ulbricht propagandakampányt indított Herrnstadt és Zaisser ellen. Júniusban a két „rebellist“ felmentették minden tisztségük alól. (Kieslich, i. m., 26. o.)

tudomány minden területére kiterjedő cenzúra gyűlölete, a párt „füle és szeme”: a Stasi iránti ellenérzések. A Stasi-jelentések szerint különösen a Sztálint istenítő, a diktátort több ízben nagy tudósnak nevező Ulbrichttal szembeni ellenszenv fokozódott.³⁴ Ahogy Hans Mayer is írja: „1953. június 17-ének jelszava: „A kecskeszakállasnak³⁵ mennie kell!” sohasem némult el az NDK lakosságának körében.”³⁶

Az NSZEP és az értelmiség 1956-ban

A hrucsovi beszéd egyes részleteit és Ulbricht ehhez fűzött reflexióját az 1956. március 4-én megjelent *Neues Deutschland* hasábjain tették közzé.³⁷ Már ebből a reagálásból is kitűnt, hogy a pártvezér enyhíteni akart a hrucsovi Sztálin-kritikán, és szükséztudóan azt az írók által is sokat idézett, sekélyes kijelentést tette, hogy ezek után „Sztálin nem tartozik a marxizmus klasszikusai közé.”³⁸ Nemcsak a pártvezetés soraiban, hanem eleinte az értelmiségiek körében is megdöbbenést és zavart okozott az új szovjet ideológia. Erich Loest, költő azt írja, hogy „világképét darabokra törte” a XX. kongresszus.³⁹ Általános beszédtemává vált a desztalinizáció és pezsgésnek indult az NDK szellemi élete: a visszaemlékezések híven tükrözik az eddigiekhez képest oldottabb légkör hangulatát. Nagy várakozás előzte meg az Egységpárt III. pártkonferenciáját (1956. március 24-30.): Ulbricht azonban önkritika helyett a szocializmus építését és a második ötéves tervet helyezte beszédjének középpontjába.⁴⁰ 1956 nyarán sor került ugyan korábbi politikai perek elítélteinek rehabilitálására, de a keletnémet pártvezetés hibáinak feltárása és a demokratikus reformok vártak magukra.⁴¹ Fokozódott a csalódott közvélemény Ulbricht-kritikája: Gerhard Zwerenz így ír erről: „Pártunk vezető politikusai intellektuális és lelki erejüket tekintve nem voltak felnőve ahhoz a feladathoz, amihez az ukrán paraszt [Hruscsov – SZ. R.] és pártja igen.”⁴²

Az Egységpárt vezetésének tagjai között is akadtak olyanok, akik változásokat sürgettek: Karl Schirdewan a párt Politikai Bizottságának és Titkárságának tagja és tömegszervezetekért felelős osztályvezetője is bírálta Ulbricht vaskalapos hozzáállását, és a várható zavargások

³³ Uo.

³⁴ idézi: Ostermann, i. m., 176. o.

³⁵ itt: *Spitzbart* vagy másutt *Ziegebart*: Ulbricht gúnynevei

³⁶ Mayer, i. m., 143. o.

³⁷ A hrucsovi beszéd szövege csak 1990-ben jelent meg nyomtatásban Németországban: Die „Geheimrede“ Chruschtschows über den Personenkult und seine Folgen. Berlin, 1990. A keletnémet lakosság főleg illegálisnak számító nyugati lapok és rádióadások alapján jutott információhoz.

³⁸ *Neues Deutschland*, 1956. március 4.; Weber, i. m., 225. o.

³⁹ Loest, i. m., 43. o.

⁴⁰ Kieslich, i. m., 109. o.

⁴¹ A rehabilitálásokról bővebben ld. többek között Foitzik, i. m., 44. o.

⁴² Zwerenz, i. m., 194. o.

elkerülése céljából „a párton és a társadalmon belüli őszinte és nyílt vita“ kezdeményezését szorgalmazta.⁴³ Schirdewan „*Felkelés Ulbricht ellen*” c. memoárjában bővebb tudósít erről.⁴⁴

Nyáron már a munkások körében is nyugtalanságot észlelt a Stasi, és október 2-i jelentése szerint „a XX. pártkongresszus után az egyetemeken és a főiskolákon is lényegesen megváltozott a helyzet.”⁴⁵ Az egyetemi tanárok egy része azt a nézetet képviselte, hogy nyílt vitákat kell kezdeményezni az aktuális politikai és tudományos kérdésekről, így Sztálin szerepéről is. Az egyetemeken, például a berlini Humboldt Egyetemen vitakörök alakultak. A Kultúrszövetség berlini klubjában fiatal értelmiségiek gyűltek össze csütörtökönként, akik azt hangoztatták, hogy a budapesti *Petőfi-Kört* tekintik példaképüknek.⁴⁶ A csoport tagjai, például Heinz Kahlau költő többek között az Egységpárt és Ulbricht politikáját vették nagytárgy alá.⁴⁷

A Magyarországról érkező hírek, miszerint a kommunista párt hatalma egyre ingatagabb, fokozták az 1953-as felkelés megismétlődésétől tartó Ulbricht félelmét. Rudolf Helmer, az NDK budapesti nagykövetének jelentései alapján a pártvezetés értesült a *Petőfi-Kör* megalakulásáról, Rákosi júliusi leváltásáról majd október elején Rajk László, volt belügyminiszter október 6-i újratemetésének előkészületeiről és a Magyar Dolgozók Pártja ezzel kapcsolatos aggodalmairól.⁴⁸

Az értelmiség egy része szintén figyelemmel kísérte a lengyel és a magyar változásokról szóló tudósításokat. Janka szerint „sok író és értelmiségi elbizonytalanodott. Jobban, mint a XX. kongresszus után.”⁴⁹ Miután megérkeztek az október 23-i hírek a magyar egyetemisták lengyelekkel való szimpátiatüntetéséről és követeléseikről, melynek egyik pontja az orosz csapatok kivonása volt, tiltakozó akciókra is sor került az egyetemeken: a diákok a kötelező „orosz nyelv” és „társadalomtudományok alapjai” tantárgyak eltörlését, továbbá független diákszervezetek létrehozását szorgalmazták országszerte.⁵⁰ A berlini Humboldt Egyetemen Ulbricht leváltását is követelték.⁵¹ Schirdewan és a Politikai Bizottság néhány tagja készen mutatkozott az egyetemisták egyes kívánságainak teljesítésére: október 30-án PB-határozat született arról, hogy hallgatói tanács alakul az NDK valamennyi felsőoktatási intézményében.⁵² Ulbricht azonban nem hajlott kompromisszumra: nyomására az Állambiztonsági Minisztérium már november 3-án intézkedést hozott „az NDK egyetemeinek ellenséges tevékenységétől való

⁴³ Hope, i. m., 168. o.

⁴⁴ Karl Schirdewan, *Aufstand gegen Ulbricht*. Berlin 1994

⁴⁵ Wolle, i. m., 316. o.

⁴⁶ Tervezem e csoport, az ún. „Donnerstag-Kreis” és a *Petőfi-Kör* kapcsolatainak feltárását a SAPMO-BArch, ZPA iratai alapján.

⁴⁷ Harich, i. m., 46-47. o.

⁴⁸ Helmer jelentései: PA-AA, A 17711. sz. iratok. Idézi: Hope, i. m., 177-178. o.

⁴⁹ Janka, i. m., 253. o.

⁵⁰ Ostermann, i. m., 181-182. o.

⁵¹ Antistalinistische Opposition. i. m., 18. o.

⁵² Uo.

megvédéséről.“ Indokul a budapesti helyzet kaotikus és anarchikus állapotára és az „ellenforradalmárok” provokációjára hivatkozott.⁵³ A november 4-i második szovjet intervenció után nem volt kérdéses a „lázadók” sorsa: a november 20-i PB-határozat szerint az egyetemekről „*el kell távolítani a provokatív erőket és meg kell büntetni a nyugtalanság szervezőit.*”⁵⁴

Az Egységpárt bosszúja

A megtorlás Harich letartóztatásával kezdődött 1956. november 29-én. Az NSZEP Központi Bizottságának 30. ülésén (1957. január 30.-február 1.) indították meg „*a tudományos életben tapasztalható ellenséges tevékenység*“ elleni harcot. A plénumon, majd a pártvezetés részéről többször is megfogalmazódott a Petőfi-Kör és Lukács György keletnémet intellektuelekre gyakorolt káros hatása.⁵⁵

A már említett, a párt 33. plénumán megszületett, az Egységpárt kritikai észrevételeit és rágalmait összefoglaló irat kiváló kiindulópontként szolgálhat a „lázadó intellektuelek” általában koholt vádak alapján rekonstruált tetteinek kutatására. Az irat szerint 87 értelmiségit vettek őrizetbe.⁵⁶ Pillanatnyilag csak egy-két esetet emelnék ki, amelyek – terveim szerint – egy későbbi tanulmány alapját képezik. Érdekes az NSZEP dokumentumait a visszaemlékezések és interjúk szövegével összehasonlítani, továbbá az egyes memoárok esetlegesen eltérő információit összevetni.

A vádiratok és a médiák leggyakrabban „*az állam- és pártellenes Harich-Janka csoportulás*” politikai-ideológiai koncepciójáról és ellenforradalmi szándékairól tudósítottak. Míg a vádiratok szervezett összeesküvést említenek, a visszaemlékezések, így például Harich „*elbizonytalanodott kommunista írók*” laza csoportosulásáról és vitaestjeiről számol be: emlékei szerint többek között az NDK politikai élete megreformálásának lehetőségeiről és a párt bürokratizmusáról beszélgettek.⁵⁷ Az egyik vádpont a memoárok által is említett – Lukács György, a keletnémet értelmiség körében nagy tiszteletnek örvendő esztéta és filozófus életéért aggódó Harich és Janka – menekítési terve volt. E terv részleteit – az eltérő ábrázolások miatt – még tisztázni kell.⁵⁸ Harich reformkoncepciója és 56-os tevékenysége – nyilvános vitára törekvés, Puskin szovjet nagykövet bevonása, látogatása Ulbrichtnál⁵⁹, kapcsolatkeresése a nyugatnémet

⁵³ Ostermann, i. m., 182. o.

⁵⁴ Foitzik, i. m., 46-47. o.

⁵⁵ Ostermann, i. m., 184. o.

⁵⁶ „Analyse der Feindtätigkeiten...” i. m., 11. o.

⁵⁷ Harich, i. m., 47-49. o.

⁵⁸ Janka, i. m., 265-269. o.; Harich, i. m., 210-211. o.; Kunert, i. m., 196-197. o.

⁵⁹ Harich szerint Ulbricht „Lukácsot, Déry Tibort, Hay [sic!: Háy] Gyulát és a többiekét Magyarországon” árulóknak bélyegezte, majd szabados stílusban így folytatta: „Azt az egyet megmondom Önnek: Ha itt olyasvalami jönne létre, mint a Petőfi-Klub [sic!: Petőfi-Kör], az nálunk csírájában lenne elfojtva.” (Harich, i. m., 45. o.)

szociáldemokratákkal – megosztotta a kortársakat is.⁶⁰ Harichot tíz, Jankát négy év fegyházra ítélték.

Az egyetemi tanárokat, például Ernst Blochot, a lipcsei egyetem filozófiaprofesszorát sem kímélte a párt leszámolási politikája: nézeteit, akárcsak a „szocializmushoz vezető különböző utak” elméletét támogató gazdaságtörténészek, így Behrens műveit is revizionistának bélyegezték. Blochot idő előtt nyugdíjazták, Behrens többekhez hasonlóan önkritikát gyakorolt, hogy elkerülje a letartóztatást.⁶¹

Ulbricht támadást indított a sajtó, például a *Wochenpost*, az *Eulenspiegel* és mindenekelőtt a *Sonntag* nevű lapok szerkesztői és munkatársai ellen. Az utóbbi újságban gyakran jelentek meg rendszerbíráló költemények, így például Zwerenz, Bloch tanítványának versei is, akinek személyében „az elhajlók prototípusát” látta a hatalom.⁶² Zwerenz a várható megtorlás elől 1957-ben Nyugat-Berlinbe menekült. Barátját, Erich Loest lipcsei íróit szintén versei miatt kritizálták, és 1957 őszén „ellenséges csoportalakítás” vádjával 7 és fél év fegyházra ítélték.⁶³

Miután befejeződött a leszámolás az egyetemi tanárok, írók és kiadók ellen, Ulbricht a belső pártellenzék, elsősorban Schirdewan ellen fordult és akárcsak az 1953-as válság után, a magyar forradalom leverése után is sikerült megszilárdítania helyzetét a pártvezetésben.

⁶⁰ Zwerenz, i. m., 211-219. o.; Mayer, i. m., 141-142. o.

⁶¹ Kieslich, i. m., 87. o.

⁶² Kieslich, i. m., 120. o.

⁶³ Loest, i. m., 44. o.